

Οι Κρητικοί ως το εθνικό απόθεμα αρρενωπότητας και ανυποταξίας; Παγκοσμιοποίηση, σεξουαλικότητα και εθνικές αντιστάσεις

Μάνος Παπαγεωργίου¹

Περίληψη

Το άρθρο αυτό διερευνά τη σημασία και τους συμβολισμούς της ανδρικής κρητικής ταυτότητας, όπως αυτή παρουσιάζεται σε κινητοποιήσεις πατριωτικού χαρακτήρα και δημόσιες επιτελέσεις σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας κατά την προηγούμενη δεκαετία. Οι κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές την περίοδο της κρίσης, υπό το πρίσμα των ευρωπαϊκών πολιτικών και της παγκοσμιοποίησης, προκάλεσαν τριγμούς όσον αφορά τις γνώριμες σταθερές της ελληνικής κοινωνίας. Παράλληλα με την οικονομική ανασφάλεια, εντάσεις και σεξουαλικά άγχη αναδύθηκαν σχετικά με την εθνική και την ανδρική κυριαρχία στην Ελλάδα. Οι νέες τεχνολογίες διακυβέρνησης και η διεθνοποίηση της κρατικής πολιτικής βιώθηκαν ως προσπάθειες καθυπόταξης της χώρας από μεγάλο ποσοστό των Ελλήνων πολιτών. Υπό αυτό το πλαίσιο αντιστάσεις συχνά ντύθηκαν στα χρώματα του εθνικισμού, της παράδοσης και του έμφυλου δυϊσμού ενάντια στις «έξωθεν επιβολές» και στους «προδοτές πολιτικούς». Οι επιτελέσεις κρητικότητας στα συλλαλητήρια για το Μακεδονικό του 2018 και σε προγενέστερες κοινωνικές διαμαρτυρίες έθεσαν ως πολιτικό στόχο να λειτουργήσουν ως σύμβολα αντίστασης και ενότητας του ελληνικού λαού. Εντός της συγκεκριμένης συνθήκης κρητικοί άνδρες εμφανίστηκαν να κατέχουν την απαραίτητη «επιθετική αυτοπροβολή» και τα αποθέματα αρρενωπότητας και ανυποταξίας έτσι ώστε να αναδείξουν εαυτούς ως μαχητές του έθνους «απέναντι στις προδοτικές και στις ξένες δυνάμεις» που έχουν εκθιλήσει την πατρίδα. Το συγκεκριμένο άρθρο, έχει ως στόχο να στοχαστεί πάνω στους ιστορικούς και ανθρωπολογικούς λόγους που επέτρεψαν να αναδειχθεί η ταυτότητα αυτής της αρρενωπότητας.

Abstract

This article examines the significance and symbolism of the Cretan male identity as it has been portrayed in recent public performances and patriotic rallies across Greece during the previous decade. In light of European policies and globalization, the social and economic changes that have occurred during the financial crisis have caused tensions in terms of the social norms of the Greek society. Concerns about male dominance and national tensions in Greece have emerged alongside the country's economic precariousness. A sizable portion of Greek citizens perceived new technologies of governance and the internationalization of the state as attempts to subjugate the nation. In this setting, resistances to «foreign impositions» and «traitorous politicians» were frequently clad in the garb of nationalism, tradition, and gender binary. The political purpose of the performances of the Cretan-ness in the 2018 Macedonian rallies and in earlier protests was to serve as icons of the Greek people's resistance and cohesion. Cretan men appeared to have the necessary «aggressive idiom of self-assertion» and reserves of masculinity and disobedience within this specific convention to portray themselves as national fighters against the «treacherous and foreign powers» that feminized the homeland. This article will attempt to clarify the historical and anthropological causes for this possibility.

Λέξεις-κλειδιά: εθνικισμός, παγκοσμιοποίηση, αρρενωπότητες, κρίση, Κρήτη

Keywords: nationalism, globalization, masculinities, crisis, Crete

* Μεταπτυχιακός φοιτητής στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Κοινωνική και Πολιτισμική Ανθρωπολογία» στο Πάντειο Πανεπιστήμιο

Μπαίνοντας στο πετσί του ρόλου¹

Είναι συχνό όταν οι άνθρωποι αισθάνονται ότι μάχονται για χάριν του έθνους, να φοράνε τα ενδύματα που πιστεύουν ότι το αντιπροσωπεύουν. Δεν είναι τυχαίο ότι στις περισσότερες κινητοποιήσεις με εθνικό χαρακτήρα ή εθνικιστικές εκφράσεις στο ελληνικό πλαίσιο, οι διαμαρτυρόμενοι, στην πλειοψηφία τους άνδρες, φοράνε περικεφαλαίες, πανοπλίες ή φουστάνελες, προσπαθώντας να συμβολίσουν με βάση τις αντιλήψεις τους όσο το δυνατόν καλύτερα το τι σημαίνει για αυτούς το έθνος. Αντίστοιχα ο Eriksen (2004, σ. 283) έχει επισημάνει ότι το νορβηγικό φόρεμα Bunad, αντιμετωπίζεται από ένα μεγάλο ποσοστό των Νορβηγών ως σύμβολο που τους συνδέει με την τοπική και εθνική ιστορία και παράλληλα ως σύμβολο αντίθεσης στα «τυποποιημένα αγαθά των εμπορικών κέντρων». Οι Έλληνες και Ελληνίδες λοιπόν, οικειοποιούνται επιλεγμένες στιγμές του ιστορικού παρελθόντος, και πιο συγκεκριμένα της αρχαίας ελληνικής κληρονομιάς και του Βυζαντίου ως δικές τους, δηλαδή ως τις στιγμές που εκφράζουν απόλυτα αυτό που οραματίζονται για το έθνος ή εξυπηρετεί τους συγκεκριμένους στόχους που θέτουν, ακόμα και αν αυτές αντιβαίνουν στην επίσημη εθνικιστική αφήγηση (Herzfeld 2016, σ. 51). Πιο συγκεκριμένα ο Γιάννης Χαμηλάκης (2012, σ. 31-32) ισχυρίζεται ότι ο ελληνικός λαός οικειοποιείται αυτή την αρχαία κληρονομιά «ως συμβολικό και πολιτισμικό κεφάλαιο, ως αμυντικό συμβολικό όπλο και ως οδό κατανόησης και αντιμετώπισης της παγκοσμιοποιημένης καπιταλιστικής νεωτερικότητας».

Κατά τη διάρκεια των συλλαλητηρίων και διαδηλώσεων του 2018 για το Μακεδονικό ζήτημα με αφορμή τη συμφωνία των Πρεσπών², άνδρες από την Κρήτη, που είχαν οργανωθεί μέσω παγκρήτιου συντονισμού, υποσχέθηκαν τη συμμετοχή τους στα συλλαλητήρια δηλώνοντας ότι: «Οι Κρήτες θα είναι η αιχμή του δόρατος για την υπεράσπιση της πατρίδας στον αγώνα για την απελευθέρωσή της» (*Κρητικοί στην Αθήνα για το συλλαλητήριο της Μακεδονίας 2018*). Πριν φτάσουν όμως στον τόπο του συλλαλητηρίου, περιέφεραν τα σύμβολα της κρητικότητας μέσα από τα σαρίκια, τις βράκες, τις κατσούνες και τις μαντινάδες, σε συμβολικούς τόπους για το έθνος, όπως στο μνημείο των Θερμοπυλών αλλά και στον Ιερό Καθεδρικό Ναό του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη. Όταν εν τέλει έφτασαν στο συλλαλητήριο του Λευκού Πύργου, κρατούσαν κρητικές λύρες και μία μεγάλη ελληνική σημαία ενώ τραγούδησαν από κοινού το ριζίτικο τραγούδι «Πότε θα κάνει ξαστεριά». Επιπλέον πριν από το συλλαλητήριο της Αθήνας, στις 31 Γενάρη του 2018, τραγούδησαν το ίδιο άσμα στον τάφο του Καζαντζάκη στο Ηράκλειο (Αρχοντάκη 2018). Αντίστοιχα έχουν πράξει Κρητικοί και στο πλαίσιο προγενέστερων κοινωνικών κινητοποιήσεων, όπως στις διαμαρτυρίες ενάντια στο Μνημόνιο το 2012 και τις διαδηλώσεις ενάντια στο ασφαλιστικό νομοσχέδιο το 2016, όταν και επισκέφτηκαν την Αθήνα.

Οι στίχοι του συγκεκριμένου ριζίτικου έχουν παραλλαχθεί πολλάκις σε διαφορετικές περιόδους προκειμένου τόσο να εκφράσουν μία πολεμική ενάντια στους εξωτερικούς εχθρούς την περίοδο της Οθωμανικής διοίκησης, του Μακεδονικού Αγώνα, των Βαλκανικών Πολέμων, της Γερμανικής Κατοχής όσο και αντιστάσεων απέναντι σε εσωτερικούς και εξωτερικούς δυνάστες στην περίπτωση των Ιουλιανών, της Χούντας, της Τούρκικης Εισβολής στην Κύπρο και του Μνημονίου (Ανδρειωμένος 2017, σ. 67-

¹ Ευχαριστώ τον Ανδρέα Νοταρά και τον Νίκο Κουτσουράκη για τα πολύτιμα σχόλια και τις παρατηρήσεις τους σε διάφορα στάδια του άρθρου. Η ευθύνη για την τελική εκδοχή βαραινεί αποκλειστικά εμένα.

² Η Συμφωνία των Πρεσπών επιτεύχθηκε το 2018 μεταξύ του κράτους της Ελλάδας και της τότε Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας, υπό την αιγίδα των Ηνωμένων Εθνών, για την επίλυση μιας μακροχρόνιας διαμάχης μεταξύ των δύο χωρών, σε σχέση με το όνομα της δεύτερης. Εκτός από την επίλυση των διαφορών περί του ονομάτος, η συμφωνία καλύπτει επίσης τομείς συνεργασίας μεταξύ των δύο χωρών με σκοπό τη δημιουργία μιας στρατηγικής εταιρικής σχέσης.

120, [Αστρινάκη 2013, σ. 396](#), [Kalantzis 2012, σ. 10](#)). Τραγουδώντας το συγκεκριμένο τραγούδι, αλλά και συνθέτοντας καινούργια, κάτοικοι της Κρήτης επιχειρήσαν να επιτελέσουν την κρητική τους ταυτότητα προκειμένου να αποτελέσουν άλλη μία ψηφίδα της εθνικής πολυφωνικής ενότητας ([Ανδρειωμένος 2017, σ. 20](#)). Η συγκεκριμένη υποστηρικτική επιτέλεση επιχειρήσε να συνδεθεί άμεσα με την ιστορία συμμετοχής των Κρητικών στον Μακεδονικό Αγώνα, κάτι που έχει αποκρυσταλλωθεί υλικά στην πόλη

Εικόνα 1. Άγαλμα Κρητικού Μακεδονομάχου του Γ. Κικώτη ([Τσιτρίδης 2020](#))

της Θεσσαλονίκης μέσα από προτομές και από το άγαλμα του Κρητικού Μακεδονομάχου (Εικόνα 1) που τοποθετήθηκε στην ευρύτερη περιοχή του Λευκού Πύργου στη Θεσσαλονίκη.

Βλέπουμε λοιπόν, Κρητικούς σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές να απεκδύονται τις σύγχρονες παγκοσμιοποιημένες κουλτούρες σε μουσικό επίπεδο και τα διεθνοποιημένα καθημερινά ρούχα ([Hobsbawm 1998, σ. 5-6](#)), και να επιτελούν τις πολιτισμικές πρακτικές της παράδοσης προκειμένου να συμμετέχουν σε αντιστάσεις απέναντι στο «διεφθαρμένο κράτος» και «στους δορυφόρους» της παγκόσμιας κυριαρχίας από τους οποίους είναι «εξαρτημένη» η χώρα ([Κυπαρρίσης 2016, σ. 115, 165](#)). Πώς γίνεται αντιληπτή η διεθνοποίηση του κεφαλαίου και η λειτουργία του κράτους από τους πολίτες των εκάστοτε εθνικών κρατών εν μέσω κρίσης; Ποιες ήταν οι αλλαγές σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο που προκάλεσαν τη συγκεκριμένη αίσθηση απώλειας της εθνικής και ανδρικής κυριαρχίας στο ελληνικό πλαίσιο; Για ποιους λόγους η αναπαράσταση της κρητικότητας βιώνεται ως αναγκαία συνεισφορά από μέρος των Κρητικών σε στιγμές εθνικών ή κοινωνικών κρίσεων; Τι σημασιοδοτήσεις λαμβάνουν οι Κρητικοί από τα εθνικιστικά κινήματα σε στιγμές (εθνικών) κρίσεων; Κάποια από τα νήματα αυτών των ερωτημάτων θα επιχειρήσει να ξετυλίξει το συγκεκριμένο άρθρο μέσα από την ανάλυση δημοσιογραφικού λόγου, δημοσιεύσεων σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης, μέσω υλικού (βίντεο, τραγούδια) που αναρτήθηκε στο διαδίκτυο, σε συνδυασμό με τις υλοποιημένες ανθρωπολογικές έρευνες και την εκτενή βιβλιογραφία που τα αφορούν.

Η παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου και η «καθυπόταξη» των εθνικών κρατών

Η παγκοσμιοποίηση σχετίζεται με την έννοια που έχει οριστεί ευρύτερα ως νεοφιλελευθερισμός. Με βάση ανθρωπολογικούς ορισμούς, ο νεοφιλελευθερισμός αποτελεί μία μορφή ρύθμισης της καπιταλιστικής σχέσης που περιορίζει την κρατική παρέμβαση, μετασχηματίζει τον ρόλο του κράτους και ταυτόχρονα προωθεί την ατομική ευθύνη, την ευελιξία, την αυτονομία του χρήματος, την ελεύθερη αγορά και κυκλοφορία

των εμπορευμάτων (Hilgers 2011, σ. 352). Επιπλέον, με το πέρασμα στην εποχή της διεθνοποίησης του κεφαλαίου υπήρξε αποσάθρωση των κρατικών πόρων, δομών και της ενιαίας κρατικής κυριαρχίας, γεγονός που δημιουργήσε περιφέρειες όπου συνυπάρχουν διαφορετικά καθεστώτα κυριαρχίας ή που προκύπτουν κενά διακυβέρνησης (Galemba 2008, σ. 21) και συνήθως καλύπτονται από υπερεθνικούς οργανισμούς, ιδιωτικές εταιρίες, μαφίες ή και από οικονομίες αλληλεγγύης (Ρακόπουλος 2014).

Η «από-εθνικοποίηση της κρατικής υπόστασης», η «αποκρατικοποίηση του πολιτικού συστήματος» και η «διεθνοποίηση της άσκησης της πολιτικής» αποτελούν σύγχρονες τάσεις μετασχηματισμού της μορφής του κράτους, που όμως δεν θα πρέπει να οδηγούν στην υποτίμηση του ρόλου της πολιτικής ή της διαρκούς σημασίας του εθνικού κράτους (Jessop 2002, σ. 215). Σύμφωνα με την Aihwa Ong (2007, σ. 3-4), ο νεοφιλελευθερισμός αποτελεί μία «τεχνολογία διακυβέρνησης», ένα «αποδημητικό σύνολο πρακτικών» που μετακινείται διαρκώς και υιοθετείται από διαφορετικά πολιτικά περιβάλλοντα, και όχι απλά μία «κυρίαρχη δομική συνθήκη» που αναδιαρθρώνει σε συνολικό επίπεδο ένα έθνος-κράτος.

Η παγκοσμιοποίηση, σε πολιτισμικό επίπεδο, δεν αποτελεί απλά μία διαδικασία ομογενοποίησης με βάση το δυτικό πλαίσιο, αλλά παράλληλες διαδικασίες που οδηγούν στην «υβριδικότητα» μεταξύ των διαφορετικών προσμίξεων των τοπικών και διεθνών κουλτουρών (Yuval-Davis 2013, σ. 139). Οι ανθρωπολόγοι Stephen J. Collier και Aihwa Ong (2007, σ. 4), επηρεασμένοι άμεσα από τους Deleuze και Guattari, χρησιμοποιούν την έννοια «δομική συναρμογή» προκειμένου να χαρτογραφήσουν τη διαπλοκή μεταξύ διεθνών μορφών και τοπικών πολιτικών καθεστώτων που συγκροτούν ασταθείς σχηματισμούς που μετασχηματίζουν με διαφορετικούς τρόπους τις κοινωνικές σχέσεις στους εκάστοτε τόπους.

Ο Bob Jessop (2011, σ. 241-250) έχει επισημάνει ότι η καπιταλιστική σχέση κατά την περίοδο της παγκοσμιοποίησης είναι ατελής και χρειάζεται την παρέμβαση του κράτους για τον καθορισμό των «χώρο-χρονικών μητρών του καπιταλισμού». Τα κράτη δεν είναι απλά θύματα της παγκοσμιοποίησης, αλλά συχνά ενεργούν ως ρυθμιστικοί παράγοντες της διεθνοποίησης (Hobsbawm 1998, σ. 4). Το κράτος στην εποχή της διεθνοποίησης δείχνει να χάνει τον πρωτεύοντα ρόλο του αλλά όχι τη σημασία του. Διατηρεί τις κομβικές ρυθμίσεις της κυριαρχίας του σε εθνικό επίπεδο αλλά ταυτόχρονα η ισχύς του καθορίζεται άμεσα από τους όρους συμμετοχής του σε υπερεθνικούς οργανισμούς, σε οικονομικές ενώσεις, σε στρατιωτικές συμμαχίες αλλά και από τον βαθμό συνοχής στο εσωτερικό αυτών (Jessop 2002, σ. 216).

Στο ευρωπαϊκό πλαίσιο, συχνά κάτοικοι των λιγότερο ισχυρών κρατών βιώνουν τις συγκεκριμένες νεοφιλελεύθερες ή «ανελεύθερες» τάσεις και την επιβολή της λιτότητας, ως μία αθέτηση της ισότητας που υποσχέθηκε το φιλελεύθερο πρόγραμμα της ευρωπαϊκής ενοποίησης (Narotzky 2020). Τα μέτρα του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ), τα Μνημόνια Συνεννόησης και τα προγράμματα οικονομικής προσαρμογής έγιναν αντιληπτά στο ελληνικό συγκείμενο ως υποταγή στα «ξένα συμφέροντα» (Kalantzis 2015, σ. 1043). Ο John Holloway (1994, σ. 36), αναφέρει ότι «όλα τα έθνη που συναλλάσσονται με το ΔΝΤ παρουσιάζουν τα αποτελέσματα αυτών των αλληλεπιδράσεων ως εξώθεν επιβαλλόμενα». Αντίστοιχα, όπως έχει επισημάνει και η Shalini Randeria (2007, σ. 6) το «πανούργο κράτος» χρησιμοποιεί την πολυπλοκότητα των καθεστώτων κυβερνησιμότητας προκειμένου να αποποιηθεί κάθε ευθύνη προς τους πολίτες, παρά το γεγονός ότι διαπραγματεύεται «τον τρόπο που μοιράζονται την κυριαρχία» με άλλους θεσμούς ή εταιρίες. Εντός αυτού του πλαισίου φαίνεται να έχει δομηθεί μία αναλυτική διάκριση στον κυρίαρχο λόγο της Ευρωπαϊκής Ένωσης μεταξύ όσων χωρών υποφέρουν από τη διαφθορά και όσων έχουν καταφέρει να την εξαλείψουν (Herzfeld 2013, σ. 495). Οι ρητορικές στο επίπεδο του ελληνικού λόγου και του ευρωπαϊκού λόγου, επηρέασαν την κοινωνική πρακτική των υποκειμένων, όπως και τις αντιστάσεις τους. Αν ο εθνικισμός αποτελεί την πολιτική αρχή που επιδιώκει την ταύτιση μεταξύ

της πολιτικής και της εθνικής οντότητας, τότε ένα εθνικιστικό κίνημα είναι το κίνημα που παρακινείται από ένα αίσθημα οργής που προέρχεται από την καταπάτηση αυτή της αρχής (Gellner 1995: 13). Στο ελληνικό πλαίσιο, τις τελευταίες δεκαετίες, έχουν εμφανιστεί κοινωνικές διαμαρτυρίες με εθνικό ορίζοντα που επιχειρούν να αμφισβητήσουν τη συγκεκριμένη παραβίαση που βιώνεται ως απώλεια κυριαρχίας, όπως για παράδειγμα εκφράσεις του αντι-μνημονιακού κινήματος (2011-2012), η διαδήλωση της 29^{ης} Ιουνίου του 2015 υπέρ του «ΟΧΙ» όσον αφορά το δημοψήφισμα με κυρίαρχο σύνθημα «όχι στους εκβιασμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του ΔΝΤ», οι αγροτικές κινητοποιήσεις 2015-2016 ενάντια στο ασφαλιστικό νομοσχέδιο και οι διαμαρτυρίες του 2018-2019 ενάντια στη Συμφωνία των Πρεσπών.

Το αρρενωπό έθνος ως αντίσταση απέναντι στην εκθήλυνση του έθνους-κράτους

Ιστορικά, τα πρώιμα εθνικιστικά (και όχι μόνο) κινήματα συμπεριέλαβαν ως δομικά τους στοιχεία, τις κυρίαρχες εκφράσεις της νεωτερικής αρρενωπότητας (Mosse 1985). Οι άνδρες ήταν αυτοί που θα στελέχωναν τους πρώιμους εθνικούς στρατούς, που θα πολεμούσαν ή και θα πέθαιναν για χάριν του έθνους. Άλλωστε είναι δύσκολο να αναγνωριστεί αν «έννοιες όπως η τιμή, ο πατριωτισμός, η δειλία, η ανδρεία και το καθήκον είναι εθνικιστικές ή αρρενωπές», δεδομένου ότι φαίνεται να συνδέονται ισχυρά τόσο με το έθνος όσο και με την αρρενωπότητα (Nagel 1998, σ. 251-252). Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι οι γυναίκες, ως κοινωνικά κατασκευασμένη κατηγορία, εξαιρούνται από την κοινότητα του έθνους. Αντίθετα, αποτελούν δομικά της στοιχεία που αναπαράγουν το έθνος, σε βιολογικό, πολιτισμικό και συμβολικό επίπεδο. Οι γυναίκες του έθνους είναι μητέρες, αδερφές, κόρες και επιπλέον προστάτριες του οίκου και των συνόρων. Η ορθή επιτέλεση αυτών των γυναικείων ρόλων συνδέεται με τον έλεγχο της σεξουαλικότητας, της αναπαραγωγής και με την παγίωση του έμφυλου δυϊσμού. Αυτός ο έλεγχος όμως δεν ασκείται απλά και μόνο μέσω της κυριαρχίας των ανδρών και των κρατικών ρυθμίσεων, αλλά συχνά και από τις ίδιες τις γυναίκες που αναπαράγουν τις αξίες του έθνους, της ανδρικής τιμής και της σεμνής θηλυκότητας (ό.π., σ. 254, Yuval-Davis 2013, σ. 86-87). Αναδεικνύεται έτσι ότι ο εθνικισμός, η αρρενωπότητα και θηλυκότητα αποτελούν στενά σχετιζόμενα, αλληλεξαρτόμενα αλλά όχι ταυτόσημα φαινόμενα. Αν ένα στοιχείο όμως είναι κομβικό για τον εθνικισμό και την αναπαραγωγή του έθνους είναι η σταθερότητα των φύλων και της σεξουαλικότητας. Παρ' όλα αυτά η ηγεμονική αρρενωπότητα, δηλαδή ο κυρίαρχος τρόπος του να είσαι άνδρας σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο, νομιμοποιεί κοινωνικά τόσο την καθολική κυριαρχία των ανδρών και την υποταγή των γυναικείων υποκειμένων όσο και των υποτελών αρρενωποτήτων (Connell και Messerschmidt 2005, σ. 832-833). Οι παγιωμένες εκφράσεις των έμφυλων ρόλων ανήκουν μεν στο έθνος, όχι όμως με ισότιμο και ταυτόσημο τρόπο. Η οικονομική κρίση του 2008, που μετατράπηκε σε μία ευρύτερη κοινωνική και πολιτική κρίση, έπληξε έντονα τους κατοίκους της Ελλάδας αλλά και τα φαντασιακά που είχαν δομήσει για τη χώρα και τον συλλογικό τους εαυτό (Chalániová 2013). Η αντίληψη περί της Ελλάδας ως μεγάλου πατέρα, εξαιτίας της ηγεμονικής και ρυθμιστικής της θέσης στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων στην οποία επελαύνει με την οικονομική και κρατική ισχύ της, διερρήχθη μπροστά στη συνθήκη αδυναμίας αποπληρωμής του εθνικού χρέους και της μαζικής ανεργίας του άνδρα οικογενειάρχη (Χαλκιά, 2012, σ. 235). Κατά τη διάρκεια της κρίσης διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες που ορίστηκαν ως «ξένες» ως προς το ελληνικό πλαίσιο, κατηγορήθηκαν ως υπεύθυνες για την κατάσταση που επικρατούσε. Οι μετανάστες και μετανάστριες, οι «προδότες πολιτικοί» και οι «διευθυντές του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου», όπως και γενικότερα οι Γερμανοί ως λαός θεωρήθηκαν υπεύθυνοι για την υποβάθμιση της χώρας (Herzfeld 2011, σ. 23).

Η αναπαραγωγή λόγων περί υποταγής της χώρας σε διεθνή επιχειρηματικά συμφέροντα και υπερ-εθνικά δίκτυα ανέδειξε τον φόβο της απώλειας της εθνικής κυριαρχίας αλλά και της ηγεμονίας της ανδρικής κυριαρχίας (Κυπαρίσσης 2016, σ. 213-216). Στη συγκεκριμένη περίοδο είχε εκφραστεί στη δημόσια σφαίρα το άγχος του κινδύνου της σεξουαλικής καθυπόταξης του ελληνικού έθνους από την τότε Καγκελάριο της Γερμανίας, η οποία είχε αναπαρασταθεί ως ανδρόγυνη φιγούρα και αποτέλεσε συμβολικό στόχο με βάση το διαδεδομένο σύνθημα «Γαμώ τη Μέρκελ» (Kalantzis 2015, σ. 1052, 1063). Άλλωστε εν μέσω της μάχης ανθεί η αρρενωπή φαντασία του βιασμού, της διείσδυσης και της σεξουαλικής επιβολής (Nagel 1998, σ. 258). Αντίστοιχα στην περίπτωση του Μακεδονικού και της συμφωνίας των Πρεσπών αναδείχθηκε έντονα μία συνθηματολογία, περί προδοσίας μέσα από το σύνθημα «Αλήτες, προδότες, πολιτικοί, η Μακεδονία είναι ελληνική». Στην ελληνική γλώσσα η προδοσία έχει ταυτιστεί με την έννοια της «πουσιτιάς», άρα και ο προδότης με την ομοφυλόφιλη επιθυμία. Οι «πούστηδες που θέλουν να μας γαμήσουν» παράγουν και τον κίνδυνο της εκθήλυνσης για την εθνική αρρενωπότητα που διεκδικεί αποκλειστικά να έχει «ενεργητικό ρόλο» (Γκολφινόπουλος 2007, σ. 44), αλλά και την απειλή που συγκροτούν για την αναπαραγωγή του έθνους οι μη αναπαραγωγικές σεξουαλικές πρακτικές (Mosse 1985, σ. 34).

Η φύση, και άρα η γη ταυτίζεται με τη γυναίκα και θα πρέπει να καθυποταχτεί και να προστατευτεί από το ανδρικό στοιχείο που αντιπροσωπεύει τον πολιτισμό και το κράτος (Butler 2009, σ. 65). Οι άνδρες άλλωστε όταν ορμάνε προς τη μάχη και ενάντια στους εχθρούς αισθάνονται ότι το κάνουν αυτό για χάρη των γυναικών που έχουν μείνει πίσω για να φυλάνε τα σύνορα, να φροντίζουν την οικογενειακή εστία, να μεγαλώνουν και να διαμορφώνουν τη συνέχεια του έθνους, να διαδραματίζουν δηλαδή, τους γυναικείους ρόλους που κρίνονται ως κομβικοί για την ανάπτυξη του έθνους μέσω της αναπαραγωγής και της φροντίδας των παιδιών (Yuval-Davis 2013, σ. 227). Η συγκεκριμένη διαπίστωση διαφαίνεται και μέσα από τον αποκλειστικά ανδρικό χαρακτήρα του σώματος κατοίκων της Κρήτης, που επέλεξαν να ταξιδέψουν για να συμμετάσχουν στα συλλαλητήρια ενάντια στη Συμφωνία των Πρεσπών, με κάποιους από αυτούς μάλιστα να φέρνουν μαζί τους άλογα έως και τη Θεσσαλονίκη, ενώ πρωτύτερα είχαν κάνει μία στάση μνημείο του Λεωνίδα στις Θερμοπύλες (Εικόνα 2).

Εικόνα 2: Οι Κρητικοί στις Θερμοπύλες (Διονέλης 2018)

Ο εθνικός κίνδυνος της πιθανής «απώλειας της Μακεδονίας», με αφορμή τη συμφωνία των Πρεσπών, έγινε αντιληπτός λοιπόν και ως προσβολή της αρρενωπότητας του έθνους, καθώς πρόκειται για μία απόπειρα απαγωγής των θηλυκών στοιχείων που συνδέονται με τη γη της πατρίδας από ένα έθνος-κράτος που θεωρείται υποδεέστερο ή και ψευδές, δηλαδή ως ένα τέχνασμα της παγκοσμιοποίησης που συνωμοτεί απέναντι στην Ελλάδα, όπως αντίστοιχα είχε συμβεί και στα συλλαλητήρια του 1992 (Μόσχος 2019, σ. 14, Σκουλαρίκη 2007, σ. 82). Αυτό το στοιχείο διαφαίνεται έντονα και μέσα από το επαναλαμβανόμενο σύνθημα των συλλαλητηρίων «δεν θα γίνεις Έλληνας πότε, Σκοπιανέ, Σκοπιανέ...» που, αντίστοιχα με το ανάλογο σύνθημα που αναφερόταν παλιότερα προς τον αλβανικό πληθυσμό, προσπαθεί να δείξει μία ανωτερότητα στο επίπεδο της εθνικής, της ταξικής και της ανδρικής ταυτότητας από πλευράς των Ελλήνων (Γκολφινόπουλος 2007, σ. 43, ΣΚΟΠΙΑΝΕ ΔΕΝ ΘΑ ΓΙΝΕΙΣ ΕΛΛΗΝΑΣ ΠΟΤΕ 2018).

Άλλωστε συχνά η διαπάλη μεταξύ δύο εθνικών κρατών, όπως και στην περίπτωση δύο εθνικών ομάδων ποδοσφαίρου, γίνεται αντιληπτή ως «σεξουαλική μάχη» δηλαδή ως διαπάλη που αφορά την κυρίαρχη αρρενωπότητα, το ποιος είναι πραγματικά άνδρας (Γιαννακόπουλος 2005, σ. 59-60, Χαλκιά 2012, σ. 236). Η ενεργητικότητα στη σεξουαλική συνεύρεση συνδέεται συχνά με την ανδρική ταυτότητα και τη διατήρηση του ετερόφυλου ανδρισμού για τα ανδρικά υποκείμενα, ενώ η παθητικότητα μπορεί να θεωρηθεί ως υιοθέτηση γυναικείας ή ομοφυλόφιλης θέσης, ρόλοι που συχνά ταυτίζονται στο επίπεδο του λόγου (Lambevski 1999, σ. 414). Η φραστική επίθεση: «Άντε γαμήσου ρε, Σκοπιανέ καριόλη» προς Αλβανό δημοσιογράφο, αποτελούν μία ένδειξη αυτής της σεξουαλικής διαπάλης που εκφράστηκε ευρύτερα στο συλλαλητήριο για το Μακεδονικό στην Αθήνα (Μακεδονομάχος επιτίθεται σε Αλβανό ρεπόρτερ γιατί τον περνάει για Σκοπιανό 2018).

Παράλληλα οι σεξουαλικές αντι-εγκλήσεις στο ελληνικό πλαίσιο δύναται να συγκρούονται με το επίσημο ευρωπαϊκό πλαίσιο και να αποτυπώνουν μία έκφραση πολιτισμικής οικειότητας μεταξύ όσων τις εκφέρουν (Herzfeld 2016, σ. 105). Με αυτόν τον τρόπο οι σεξουαλικές υβριστικές εκφράσεις διαφεύγουν παροδικά από το οικείο και μη δημόσιο και αρχίζουν να εκτίθενται στον δημόσιο χώρο, αποβάλλοντας το άγχος του εναρμονισμού με την ευρωπαϊκή ταυτότητα και προκαλώντας προβλήματα στη διαρκή προσπάθεια ρύθμισης της εικόνας της χώρας προς το εξωτερικό. Ένα άλλο ενδεικτικό παράδειγμα των συγκεκριμένων επιτελέσεων αποτελεί αυτό του ημίγυμνου από τη μέση και κάτω, διαδηλωτή σε συγκέντρωση για τη Μακεδονία στη Θεσσαλονίκη που υποδείκνυε τα γεννητικά του όργανα προς το σώμα της αστυνομίας, αλλά έτυχε να φωτογραφηθεί η πίσω πλευρά του σώματός του (Εικόνα 3).

Εικόνα 3: Ημί-γυμνος άνδρας στη συγκέντρωση ενάντια στη Συμφωνία των Πρεσπών το Σεπτέμβρη του 2018 (Messinis 2018)

Η τάση απο-εθνικοποίησης του κράτους αποτυπώνεται μέσω της αναδιοργάνωσης των εξουσιών και των λειτουργιών του σε υπερεθνικό, εθνικό και τοπικό επίπεδο. Υπερεθνικοί οργανισμοί αποκτούν αυξημένες εξουσίες και αυτό έχει ως αποτέλεσμα συγκεκριμένες αποφάσεις να λαμβάνονται μέσω αυτών και να δεσμεύουν τα κράτη στην εφαρμογή τους, προκειμένου να βελτιωθεί η οικονομική τους πολιτική (Jessop 2002, σ. 206). Επομένως, οι μετασχηματισμοί του παγκόσμιου κεφαλαίου επηρέασαν άμεσα και τον τρόπο λήψης των αποφάσεων στο επίπεδο των εθνικών κρατών, καθώς αυτές πλέον καθορίζονταν πιο άμεσα από την παγκόσμια κίνηση του κεφαλαίου, με αποτέλεσμα να εγείρονται όλο και πιο συχνά και πιο έντονα κοινωνικές και πολιτικές ενστάσεις σε εθνικό πλαίσιο (Holloway 1994, σ. 42). Όπως ακούστηκε και στο συλλαλητήριο για τη Μακεδονία στη Θεσσαλονίκη στις 21 Γενάρη του 2018 από κρητικό ομιλητή: «Να μάθει και η Αμερική, να ακούσει και η Ευρώπη, η Μακεδονία είναι ελληνική, ελεεινοί άνθρωποι» (ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ συλλαλητήριο 21-1-2018 b 2018).

Η μετατροπή του έθνους-κράτους σε μία νεοφιλελεύθερη μονάδα που επιδιώκει διαρκώς να είναι ανταγωνιστική και αξιόπιστη απέναντι στο άγρυπνο βλέμμα του διεθνούς κεφαλαίου, δεν σημαίνει ότι το κράτος χάνει την εμπρόθετη δράση του. Παρ' όλα αυτά, η συγκεκριμένη συνθήκη οξύνει τις τάσεις για εθνικιστικές διαμαρτυρίες που επιζητούν την επιστροφή της χαμένης εθνικής κυριαρχίας και προτάσσουν τον προστατευτισμό (Kalb 2023, σ. 206). Ο όρος «δομική νοσταλγία» προσπαθεί να αναδείξει την κρατική ή κοινωνική αντίληψη περί ενός προγενέστερου αγνού και τέλειου παρελθόντος, όπου η κοινωνική ισορροπία δεν είχε διαταραχθεί και που η κρατική παρέμβαση δεν ήταν αναγκαία (Herzfeld 2016, σ. 13). Αντίστοιχα ο Kalb (2023, σ. 210) έχει προσδιορίσει ορισμένους «εθνοτικούς ή εθνοτικο-θρησκευτικούς εθνικισμούς» ως αυτούς που καθοδηγούνται από την εθνική νοσταλγία για περασμένες δόξες και χρυσές εποχές και παρουσιάζονται ως θύματα στα χέρια των γραφειοκρατών, του υπερεθνικού κεφαλαίου, των πολιτισμικών ελίτ, των μεταναστών και μεταναστριών, των φυλετικών, εθνοτικών, θρησκευτικών ή και σεξουαλικών μειονοτήτων και των δικαιωμάτων τους. Τόσο οι πολιτικές λιτότητας και τα προγράμματα οικονομικής προσαρμογής, όσο και οι αλλαγές όσον αφορά την κατοχύρωση δικαιωμάτων για μειονότητες γίνονται συχνά αντιληπτές ως ταυτόσημες διαδικασίες και ως έξωθεν επιβολές που αποσταθεροποιούν τις κοινωνικές ταυτότητες και σταθερές σε εθνικό πλαίσιο. Ως αποτέλεσμα αμφότερες στιγματίζονται ως εξίσου αρνητικά φαινόμενα, που συνδέονται με την πρόσφατη άνοδο του λαϊκιστικού αυταρχισμού, της ακροδεξιάς και του εθνικισμού, η οποία έχει οριστεί ευρύτερα ως Πολιτισμική Αντεπίθεση (Norris και Inglehart 2019).

Οι κοινωνικές διαμαρτυρίες τόσο σε σχέση με το Μνημόνιο όσο και με τη Συμφωνία των Πρεσπών είχαν έκδηλες και προφανείς διαφορές. Αυτές οι διαφορές αφορούσαν τον χαρακτήρα των μέτρων απέναντι στα οποία εναντιώθηκαν οι εκάστοτε διαμαρτυρίες αλλά και την πολιτική σύνθεση των διαμαρτυρόμενων, καθώς οι πρώτες αποτέλεσαν μία (συγκρουσιακή ενίοτε) σύνθεση μεταξύ αριστερών και δεξιών πολιτικών ρευμάτων, ενώ οι δεύτερες εγγράφηκαν αποκλειστικά σε δεξιά και ακροδεξιά πολιτικά ρεύματα. Παρ' όλα αυτά αμφότερες φαίνεται να χαρακτηρίζονται από κοινά στοιχεία με βλέμμα προς ένα εξιδανικευμένο παρελθόν, προς μία προγενέστερη εποχή που η πρόσδεση στο ευρωπαϊκό άρμα δεν συνοδευόταν με μέτρα υποτίμησης αλλά με εναντίωση απέναντι στις έξωθεν επιβολές και δη στις γερμανικές μέσω επικλήσεων στον πατριωτισμό (Κρατίδου 2021, σ. 133). Αυτές οι κατευθύνσεις δεν περιορίζονται αποκλειστικά στο πλαίσιο των λόγων των συγκεκριμένων διαμαρτυριών αλλά εκφράστηκαν και σε άλλες κινητοποιήσεις και διεκδικήσεις της περιόδου. Όπως μπορούμε να δούμε και στο πλαίσιο των αγροτικών κινητοποιήσεων του 2016, όπου οι κρητικοί αγρότες και κτηνοτρόφοι, πέρα από τις κατσούνες, τα σαρίκια και τα τραγούδια, φόρεσαν και στρατιωτικά ρούχα και συγκρούστηκαν με μεγάλη ένταση με τις αστυνομικές αρχές, εξέφρασαν λόγους ενάντια στον γερμανικό πληθυσμό και τους πολιτικούς, αλλά και μία νοσταλγία για το πολιτικό παρελθόν, όπως καταγράφηκε σε διάφορα βίντεο ως εξής:

«Δεν τον επιάρουνε και δεν το εδίνουμε τον τόπο μας. Τους έχω πελάτες, τους επο-
τίζω τους Γερμανούς και τους ελέω μολών λαβέ» (*Τα «σπάει» ο Κρητικός αγρότης: Λέω
σσοι Γερμανούς μολών λαβέ!* 2016) και: «Ετούτοι δα οι γκεσταμπίτες να παραδώσουν
τον τόπο στον Γερμανό ... Αυτοί δεν έχουν αμπράτη³ να ζητήσουν τις αποζημιώσεις
... Το όχι ίντα το έκανε; Ναι ... Είναι όλοι πουλημένοι...» (*Ο ΟΡΓΙΣΜΕΝΟΣ ΚΡΗΤΙΚΟΣ
ΑΓΡΟΤΗΣ 12-2-2016* 2016).

Στην περίπτωση της δομικής νοσταλγίας η συλλογική αναπαράσταση μοιάζει να
αντιτίθεται στη διαμεσολάβηση των κοινωνικών σχέσεων από το κράτος, αλλά ταυτό-
χρονα να λειτουργεί ως σύνδεσμος μεταξύ του κράτους και των ανυπότακτων πολιτών
του για τη διόρθωση της σύγχρονης κατάστασης ηθικής κατάπτωσης (Herzfeld 2016,
σ. 13). Από την άλλη η εξιδανίκευση του παρελθόντος στο πλαίσιο ορισμένων κοινω-
νικών διαμαρτυριών της προηγούμενης δεκαετίας, δείχνει ταυτόχρονα να συνδέεται
με μία νοσταλγία προς μία προγενέστερη μορφή κοινωνικής και κρατικής ρύθμισης
προ κρίσης ή προς άλλες ένδοξες εποχές του ελληνικού εθνικισμού. Η αφηρημένη
αυτή εποχή παρουσιάζεται να προηγείται χρονικά της γενικευμένης υποτίμησης του
πληθυσμού και της υποτιμημένης θέσης του ελληνικού κράτους σε υλικό και σε συμ-
βολικό επίπεδο, σε τοπικό αλλά και σε διεθνές πλαίσιο (Bickes, Otten και Weymann
2014, σ. 425, Kalantzis 2015, σ. 1044), που «υπέταξε» και άρα εκθήλυσε τη χώρα και
τον κυρίαρχο ελληνικό ανδρισμό (Κρατίδου, 2021, σ. 148).

Οι Κρητικοί ως το εθνικό απόθεμα αρρενωπότητας και ανυποταξίας;

Το ελληνικό κράτος κατά τη μακρά διαδικασία συγκρότησης και «ολοκλήρωσης»
του είτε κατέστειλε είτε ενσωμάτωσε τις πολλαπλές εθνοτικές και πολιτισμικές ταυτό-
τητες ή αλλιώς μειονότητες (Μαργαρίτης 2005, σ. 13-23). Παράλληλα, κατάφερε να
ενσωματώσει και συνάμα να «διατηρήσει τις τοπικιστικές ιδεολογίες», παράγοντας ένα
εξαιρετικά ομοιογενές αποτέλεσμα στο πλαίσιο του ελληνικού έθνους (Herzfeld 2016,
σ. 148). Υπήρξαν λοιπόν εθνοτικές και πολιτισμικές ταυτότητες και πρακτικές όπως
αυτές των Κρητικών που κρίθηκαν πιο συμβατές με το πώς όριζε το ελληνικό κράτος
εν τη γενέσει του, το ποιοι δηλαδή, μπορούν να φέρουν την ελληνική ταυτότητα, σε
αντίθεση με άλλες εθνοτικές ομάδες. Επιπλέον το γεγονός ότι οι ίδιοι οι κάτοικοι της
Κρήτης διεκδίκησαν ενεργά την ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό έθνος-κράτος και την
εγγραφή τους στο πλαίσιο της ελληνικής ιστορίας συντέλεσαν στη διατήρηση, ως έναν
βαθμό, των ιδιαίτερων τοπικών τους επιτελέσεων. Εντός του ελληνικού έθνους-κρά-
τους διατηρήθηκαν κάποιες διακριτές ζώνες *πολιτισμικής οικειότητας* που διατήρησαν
μία αίσθηση επιτελεστικής αυτονομίας για συγκεκριμένους πληθυσμούς παρότι υπά-
γονται στο ελληνικό έθνος. Η πολιτισμική οικειότητα όπως την έχει ορίσει ο Herzfeld
(ό.π., σ. 32) αποτελεί την πρακτική οικειοποίηση και επιτέλεση αυτών των εκφραστι-
κών στοιχείων που ορίζονται ως ελαττώματα ως προς την έκθεση τους στο εξωτερικό
της κοινότητας ή της χώρας, αλλά ταυτόχρονα προσφέρουν οικειότητα και ταυτίσεις
στο εσωτερικό της εθνικής ή της τοπικής αλληλό-αναγνώρισης. Οι άνδρες της ορεινής
Κρήτης έχουν ταυτιστεί με τους ήρωες του ελληνικού παρελθόντος και έχουν αναπα-
ρασταθεί ως στοιχεία της αντίστασης απέναντι σε κάθε πιθανό κατακτητή και άρα ως
σύμβολα του έθνους που ήταν σημαντικά για την «οικοδόμηση της ηρωικής ελλήνι-
κής εθνικής ταυτότητας και του εθνικού κράτους» (Αστρινάκη 2013, σ. 366, Herzfeld
2012, σ. 64). Τα ιστορικά γεγονότα της αντίστασης στην Κρήτη απέναντι σε διαφορετι-
κούς κατακτητές ενοποιήθηκαν και μυθοποιήθηκαν σε μία εθνική εποποιία, με απο-
τέλεσμα να αναχθούν σε φάρο αντίστασης του ελληνικού πολιτισμού. Αυτός ο «πολιτι-
σμός ανταρσίας» της Κρήτης, κατά την Αστρινάκη (2002, σ. 424), φαίνεται να αποτελεί
κομβικό στοιχείο για τη συγκρότηση ενός εθνικού σώματος που είναι πάντα έτοιμο να

³ Η λέξη «αμπράτη», στη συγκεκριμένη έκφρασή της, αναφέρεται στα ανδρικά γεννητικά
όργανα.

μάχεται υπέρ της πατρίδας και συνάμα συνθετικό στοιχείο μιας «μαζικής ανώνυμης κοινωνίας» που ομογενοποιεί τις διαφορές υπό το έθνος (Gellner 1995, σ. 219).

Η κρητικότητα λοιπόν, στις κυρίαρχες σημασίες της στον δημόσιο λόγο, έχει ταυτιστεί με έναν αχαλίνωτο και αδάμαστο ανδρισμό, ο οποίος ούτε υποτάχθηκε σε παλαιότερους κατακτητές αλλά ούτε και κατάφερε να δαμασθεί από το σύγχρονο ελληνικό κράτος, συγκροτώντας μία «προνεωτερική και αυθεντικά ελληνική ταυτότητα» (Αστρινάκη 2013, σ. 363). Επιπλέον, έχει υπάρξει μία διαρκής αναπαραγωγή ιστορικών γεγονότων, εικόνων και δημοσιευμάτων που παρουσιάζουν τους Κρητικούς ως τους πιο ικανούς μαχητές απέναντι στη Γερμανία, αποτελώντας μία σημαντική «εθνικιστική πολιτιστική επένδυση» την περίοδο της κρίσης χρέους (Kalantzis 2016). Αν το ελληνικό έθνος-κράτος φαντάζει υποταγμένο, εκθηλυμένο και μεταλλαγμένο από τις νεοφιλελεύθερες δυνάμεις της «διεθνούς τοκογλυφίας» και των «κύκλων ανωμαλίας», τότε η κυρίαρχη αντιστασιακή αρρενωπότητα εκφράζεται μέσα από τα χαρακτηριστικά της ανδρειοσύνης, «της ανεξαρτησίας, της αυτονομίας και της ενεργητικότητας» που θα προστατέψουν την πατρίδα (Κυπαρρίσης 2016, σ. 177, 207).

Το 1990, κρητικές ορεινές κοινότητες, που είχαν οριστεί ως ηρωικές, άρχισαν να υπάγονται σε έντονο κρατικό έλεγχο και αστυνομική καταστολή και να ορίζονται ως επικίνδυνες και εγκληματικές στον δημόσιο λόγο στο πλαίσιο μετατόπισης του εθνικού αφηγήματος από «τον ηρωισμό στον εκσυγχρονισμό» (Αστρινάκη 2013, σ. 367). Στο συλλογικό ελληνικό φαντασιακό, ακόμα και σήμερα, το νησί της Κρήτης είναι στενά συνδεδεμένο με παραδόσεις και πρακτικές που σχετίζονται άμεσα με διαφορετικές μορφές έκφρασης ανδρικής βίας, λιγότερο ή και περισσότερο νομιμοποιημένης στα ελληνικά κοινωνικά συμφραζόμενα ανάλογα με την πολιτική και κοινωνική συγκυρία. Από τη ζωοκλοπή μέχρι και τη βεντέτα, από την αντίσταση απέναντι σε κάθε κατακτητή με κάθε μέσο μέχρι και την καθημερινή αμφισβήτηση των οργάνων της τάξης, από το εμπόριο ναρκωτικών μέχρι και την καταπάτηση χωραφιών, από τη χρήση όπλων μέχρι και τη διαρκή παράβαση των κανόνων οδικής κυκλοφορίας, οι κάτοικοι της Κρήτης, και ιδιαίτερα οι άνδρες των ορεινών περιοχών της, ταυτίζονται με πρακτικές βίαιων επιτελέσεων που συνθέτουν τα στερεότυπα της κρητικής ταυτότητας (Παπαγεωργίου 2023, σ. 55-57). Επομένως, πέρα από την οικειοποίηση του ηρωικού κρητικού παρελθόντος στο πλαίσιο των κοινωνικών κινητοποιήσεων, ορισμένες φορές αναδύεται και η οικειοποίηση των επιτελέσεων κρητικών κοινοτήτων που έχουν οριστεί ως εγκληματικές από το ελληνικό κράτος. Τα όπλα, η αδιαφορία προς τους νόμους και η σύγκρουση με τις αστυνομικές αρχές, αναδύονται ως σύμβολα αντίστασης και ανυποταξίας απέναντι σε αυτό που λογίζεται ως σύγχρονο προδοτικό κράτος που μοιάζει να επιβάλλει τα διεθνή συμφέροντα κόντρα στο «εθνικό» και το «τοπικό» σε συνθήκες οικονομικής κρίσης (Kalantzis 2012, σ. 7).

Οι Κρητικοί άνδρες, στους οποίους έχουν αποδοθεί τα χαρακτηριστικά της παλικαριάς, του εγωισμού και της αντίστασης απέναντι σε κάθε κατακτητή αλλά και στο γραφειοκρατικό κράτος και στους νόμους του, φαίνεται να διαθέτουν την απαραίτητη «επιθετική αυτοπροβολή» και το απαραίτητο απόθεμα αρρενωπότητας και μαχητικότητας έτσι ώστε να αναδείξουν εαυτούς ως μαχητές του έθνους απέναντι στις προδοτικές και στις ξένες δυνάμεις που έχουν εκθηλύνει την πατρίδα (Herzfeld 2002, σ. 111). Σε μία περίοδο που όλο και πιο έντονα το ελληνικό κράτος προσπαθεί να καταστείλει και να ελαχιστοποιήσει τις εκδοχές της κρητικότητας που περιφρονούν τους νόμους και τις αξίες της ευρωπαϊκής ταυτότητας και της ανάπτυξης, οι «κλέφτικες» ιδιότητες των σύγχρονων Κρητών αναδεικνύονται ως αρρενωπές επιτελέσεις αντίστασης των «καλών ανδρών» απέναντι στην πολλαπλή «κηδεμονία» της Ελλάδας από ξένες δυνάμεις (Κυπαρρίσης 2016, σ. 163, Παπαγεωργίου 2023, σ. 55).

Τόσο στο κίνημα ενάντια στο μνημόνιο όσο και στις περιπτώσεις των διαμαρτυριών ενάντια στη Συμφωνία των Πρεσπών οι Κρητικοί με τις μαντινάδες τους και τις κατσούνες τους, με τα τραγούδια τους και τις επιτελέσεις λεβεντιάς έθεσαν σε κίνηση μία

«πρακτική ουσιοκρατία» μέσω «πειστικών οπτικών αναπαραστάσεων» για τις ανάγκες συσπείρωσης του ελληνικού λαού και του ελληνικού έθνους (Herzfeld 2016, σ. 53-55). Αυτό μπορεί να γίνει διακριτό μέσα από την παρουσία τους στον δημόσιο χώρο, την κοινή στάση των σωμάτων τους, τη συλλογική ερμηνεία ριζιτικών τραγουδιών, τα πυκνά γένια τους, τις κατσούνες που χτυπάνε ταυτόχρονα στο έδαφος, τα σαρίκια στα κεφάλια τους, το από κοινού κράτημα της ελληνικής σημαίας και τα υβριστικά συνθήματα ενάντια στη Βουλή, επιτελέσεις που τους συνθέτουν ως διακριτό συλλογικό σώμα (*Οι αγρότες της Κρήτης φθάνουν στο Σύνταγμα* 2016). Σε αυτές τους επιτελέσεις ανέδειξαν εκφράσεις αυθεντικότητας που τους αναδεικνύουν ως πιο πατριώτες και Έλληνες από τις εκάστοτε «εξαρτημένες και ξεπουλημένες κυβερνήσεις» αναπαριστώντας μία μορφή «ανατρεπτικού αρχαϊσμού», αντίστοιχα με την περίπτωση των μαζικών διαδηλώσεων στο Ηράκλειο της Κρήτης το 1979 ενάντια στη μεταφορά των αρχαίων εκθεμάτων στις ΗΠΑ, όπως έχει επισημάνει ο Herzfeld (2022, σ. 35). Άλλωστε «οι επιτελεστικές πράξεις είναι μορφές εξουσιοδοτημένης ομιλίας» με ιστορικότητα, δηλαδή δηλώσεις που δεν επιτελούν μόνο μία πράξη, αλλά αποδίδουν εξουσία στην πράξη που επιτελείται, αντλώντας την ισχύ τους από την επανάληψη των πρακτικών του παρελθόντος (Butler 2008, σ. 410-11).

Αντίστοιχα και τα επόμενα χρόνια τα αρρενωπά και ανυπότακτα αποθέματα της κρητικότητας δεν έπαψαν να αναδύονται στη δημόσια σφαίρα. Οι επιτελέσεις κρητικότητας ακόμα και στο πλαίσιο της πολιτικής αντιπροσώπευσης και της κεντρικής πολιτικής σκηνής επιβεβαιώνουν ότι η κρητική ταυτότητα θα συνεχίσει να εκφράζει μία αρρενωπή δυναμική, ένα πλεόνασμα αρρενωπότητας και μαχητικότητας όσον αφορά την επίτευξη πολιτικών στόχων, είτε αυτές στρέφονται προς το δεξιό είτε προς το αριστερό πολιτικό φάσμα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της τελευταίας διαπίστωσης αποτελεί η απάντηση του προέδρου του ΣΥΡΙΖΑ, Στέφανου Κασελάκη, τον Οκτώβρη του 2023, στις διάφορες κατηγορίες και προσβολές που είχε δεχτεί περί της πολιτικής του ταυτότητας αλλά και του σεξουαλικού του προσανατολισμού: «Όσοι νομίζουν ότι έχουν βρει ένα Αμερικανάκι σε εμένα σύντομα θα διαπιστώσουν ότι είμαι ένας Κρητίκαρος» (*Αποσπάσματα από τη συνέντευξή μου στην εκπομπή «Πρωταγωνιστές» και τον Σταύρο Θεοδωράκη* 2023). Η συγκεκριμένη έκφραση αναδεικνύει τα πλεονάσματα αρρενωπότητας και μαχητικότητας, όπως θεωρείται ότι περιλαμβάνει η ταυτότητα του άνδρα Κρητικού. Η έκφραση αυτή, ειδικά όταν εκφέρεται στον υπερθετικό βαθμό, επιχειρεί να υπερκεράσει την καθήλωση στο θηλυκό που παράγει συχνά η δημόσια τοποθέτηση ενός ομοφυλόφιλου άνδρα στο ελληνικό πολιτικό πλαίσιο αλλά και να παραθέσει πεισιθήρια αυθεντικής ελληνικότητας.

Συμπεραίνοντας τις αρρενωπές αντιστάσεις του έθνους

Γίνεται αντιληπτό ότι οι τάσεις μετασηματισμού της οικονομίας και του ρόλου των εθνών κρατών υπό το πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού και της παγκοσμιοποίησης βιώθηκαν ως εκχώρηση της εθνικής και ανδρικής κυριαρχίας στο ελληνικό συγκείμενο. Οι συγκεκριμένες διαδικασίες δημιουργούν έντονα εθνικά και ταυτοτικά άγχη, κρίσεις αρρενωπότητας και σεξουαλικότητας αλλά και αισθήματα οργής που ντύνονται (και) στα χρώματα της εθνικής σημαίας. Μέσα σε αυτήν τη συνισταμένη ο εθνικισμός, η σταθερότητα του φύλου και η μαχητική αρρενωπότητα αναδύθηκαν ως αντιστάσεις απέναντι σε ένα εκφυλισμένο και προδοτικό κράτος.

Ορισμένοι Κρητικοί άνδρες, που συμμετείχαν σε διαμαρτυρίες και συλλαλητήρια, προσπάθησαν να αναπαραστήσουν μία στερεοτυπική και παραδοσιακή εκδοχή της κρητικότητας και του ανδρισμού που τη διακατέχει, έτσι ώστε να δείξουν την υποστήριξη τους στους αγώνες του έθνους. Ταξίδεψαν, τραγούδησαν, διαδήλωσαν, έβρισαν και συγκρούστηκαν, προβάλλοντας αδιαλείπτως χαρακτηριστικά που έχουν αποτυπωθεί ως παραδοσιακά και αυθεντικά, ως κρητικά και ανδρικά, επιδιώκοντας συνδέσεις

με τις επιτελέσεις του παρελθόντος που τους προσδίδουν κύρος. Με αυτόν τον τρόπο συγκρότησαν εκφράσεις ενός «ανατρεπτικού αρχαισμού» και εκφάνσεις «πολιτισμικής οικειότητας». Μέσα από αυτές τις επαναλαμβανόμενες επιτελέσεις έθεσαν πολιτικούς στόχους και επιχειρήσαν να φέρουν στην επιφάνεια πτυχές των κρητικών στοιχείων που θεώρησαν ότι δρουν ως χειρονομίες αντίστασης απέναντι στις πολιτικές «πουλημένων πολιτικών» που καθορίζονται από τα ξένα συμφέροντα.

Ως απόθεμα ορίζεται συνήθως μια ποσότητα αγαθών που έχουν φυλαχτεί για μελλοντική χρήση. Αντίστοιχα λοιπόν, και οι Κρητικοί που συμμετείχαν στις συγκεκριμένες κινητοποιήσεις, αλλά και γενικότερα οι άνδρες με καταγωγή από την Κρήτη, φαίνεται να αντιλαμβάνονται ότι εντός της κρητικής τους ταυτότητας έχει ενσταλαχτεί ένα ιστορικό απόθεμα αρρενωπότητας και ανυποταξίας. Αυτό το απόθεμα κρίνεται χρήσιμο να απελευθερωθεί μέσω επιτελεστικών πράξεων προκειμένου να υποστηρίξουν τους εκάστοτε πολιτικούς τους στόχους. Στόχοι που, σε μεγάλο βαθμό, φάνηκε να αφορούν την ενίσχυση της σταθερότητας του ελληνικού έθνους, των κοινοτήτων των Κρητικών αλλά και των ίδιων τους των εαυτών, σε μία ευρύτερη συγκυρία που γίνεται αντιληπτή ως μία κρίση εθνικής κυριαρχίας σε οικονομικό, πολιτισμικό, έμφυλο και σεξουαλικό επίπεδο για το ελληνικό έθνος.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Ανδρειωμένος, Γ. (2017) *«Πότε θα κάνει ξαστεριά»: Από τις ρίζες των Λευκών Ορέων στην πανελλήνια χρήση*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρη.

Αποσπάσματα από τη συνέντευξή μου στην εκπομπή «Πρωταγωνιστές» και του Σταύρου Θεοδωράκη (2023) [διαδικτυακό]. Διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=xV7GHMSCA2g> [Ανακτήθηκε: 08 Δεκεμβρίου 2023].

Αρχοντάκη, Γ. (2018) *Ψαραντώνης από τάφο Καζαντζάκη: «Πότε θα κάνει ξαστεριά»* video [διαδικτυακό]. Διαθέσιμο στο: <https://www.neakriti.gr/kriti/1472259-psarantonis-apo-tafo-kazantzaki-pote-tha-kanei-xasteria-vid> [Ανακτήθηκε: 28 Σεπτεμβρίου 2023].

Αστρινάκη, Ο. (2002) *Ο άντρας κάνει τη γενιά ή η γενιά τον άντρα; Ταυτότητες, βία, ιστορία στην ορεινή Δυτική Κρήτη*. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών επιστημών. Διδακτορική διατριβή.

Αστρινάκη, Ρ. (2013) «Παράδοση βίας' και ιδιώματα κρατικότητας στις ορεινές κοινότητες της δυτικής Κρήτης» στο Ροζάκου, Κ. και Γκαρά, Ε. (επιμ.) *Ελληνικά παράδοξα: παιρωνία, κοινωνία των πολιτών και βία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 363-402.

Butler, J. (2008) *Σώματα με σημασία: οριοθετήσεις του φύλου στο λόγο*. Αθήνα: Εκκρεμές.

Butler, J. (2009) *Αναταραχή φύλου: ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Γιαννακόπουλος, Κ. (2005) «Πόλεμοι μεταξύ ανδρών: ποδόσφαιρο, ανδρικές σεξουαλικότητες και εθνικισμοί», *Σύγχρονα Θέματα*, 88, σ. 58-67.

Γκολφινόπουλος, Γ. (2007) *«Ελληνας ποτέ...». Αλβανοί και ελληνικός Τύπος τη νύχτα της 4^{ης} Σεπτεμβρίου 2004*. Ιωάννινα: Ισνάφι.

Διονέλλης, Μ. (2018) *Και έφιπποι Κρητικοί «μακεδονομάχοι»* στο συλλαλητήριο [διαδικτυακό]. Διαθέσιμο στο: <https://www.efsyn.gr/afieromata/efkriti/137551>

[kai-efippoi-kritikoi-makedonomahoi-sto-syllalitirio](#) [Ανακτήθηκε: 10 Δεκεμβρίου 2023].

Gellner, E. (1995) *Έθνη και εθνικισμός*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Herzfeld, M. (2002) *Πάλι δικά μας: Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Herzfeld, M. (2012) *Η ποιητική του ανδρισμού: ανταγωνισμός και ταυτότητα σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Herzfeld, M. (2016) *Πολιτισμική οικειότητα: κοινωνική ποιητική στο έθνος-κράτος*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Jessor, B. (2011) *Κρατική εξουσία: μια στρατηγική-σχεσιακή προσέγγιση*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Κυπαρίσσης, Μ. (2016) «Νευέκου», «Πειθήνια Πρόβατα», «Φρου Φρου κι αρώματα»: Μια κριτική εξέταση του έθνους, του φύλου και της σεξουαλικότητας στους λόγους περί αντίστασης στην Ελλάδα της κρίσης μέσα από το παράδειγμα της Ελευθεροτυπίας. Ιωάννινα: Ισνάφι.

Κρατίδου, Σ. (2021) «Ηρώες και Προδότες: Η κατασκευή αρρενωποτήτων μέσα από το 'Μακεδονικό ζήτημα' στο Χαλκιά, Α. (επιμ.) *Έθνος και φύλο σε κρίση: αρρενωπότητες στο προσκήνιο*. Αθήνα: Futura, σ. 129-149.

Κρητικοί στην Αθήνα για το συλλαλητήριο της Μακεδονίας (2018) [διαδικτυακό]. Διαθέσιμο στο: <https://www.haniotika-nea.gr/kritikooi-stin-athina-gia-to-sillalitirio-tis-makedonias/> [Ανακτήθηκε: 28 Σεπτεμβρίου 2023].

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ συλλαλητήριο 21-1-2018 b (2018) [διαδικτυακό]. Διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=XjaN0wakSEs> [Ανακτήθηκε: 08 Δεκεμβρίου 2023].

Μακεδονομάχος επιτίθεται σε Αλβανό ρεπόρτερ γιατί τον περνάει για Σκοπιανό | *Luben TV* (2018) [διαδικτυακό]. Διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=4-ZkcYTykXY> [Ανακτήθηκε : 08 Δεκεμβρίου 2023].

Μαργαρίτης, Γ. (2005) *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες: στοιχεία για την καταστροφή των μειονοτήτων της Ελλάδας*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Μόσχος, Δ. (2019) *Μακεδονικό παραμύθι: ανθολογία μεταπολεμικής ποίησης από τη Βόρεια Μακεδονία*. Αθήνα: Αντίποδες.

Οι αγρότες της Κρήτης φθάνουν στο Σύνταγμα (2016) [διαδικτυακό]. Διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=u3X3CuiAaI> [Ανακτήθηκε: 12 Δεκεμβρίου 2023].

Ο ΟΡΓΙΣΜΕΝΟΣ ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΑΓΡΟΤΗΣ 12-2-2016 (2016) [διαδικτυακό]. Διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=MLuwq55KS5w> [Ανακτήθηκε: 08 Δεκεμβρίου 2023].

Παπαγεωργίου, Μ. (2023) «'Παράδοση βίας', glossy αγροτικά με φιμέ τζάμια και κρητικές αρρενωπότητες σε κρίση(;)», *Yusra*, 16, σ. 52-57.

Ρακόπουλος, Θ. (2014) «Άτυπη και ανεπίσημη οικονομία αλληλεγγύης στην εν κρυπτώ κοινωνική πρόνοια της κρίσης», *Σύγχρονα Θέματα*, 124, σ. 16-24.

ΣΚΟΠΙΑΝΕ ΔΕΝ ΘΑ ΓΙΝΕΙΣ ΕΛΛΗΝΑΣ ΠΟΤΕ (2018) [διαδικτυακό]. Διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=lw2KTIqmF2k> [Ανακτήθηκε: 08

Δεκεμβρίου 2023].

Σκουλαρική, Α. (2007) «Ο δημόσιος λόγος για το έθνος με αφορμή το Μακεδονικό (1991-1995): πλαίσιο, αναπαραστάσεις και ΜΜΕ» στο Κοντοχρήστου, Μ. (επιμ.) *Ταυτότητα και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 61-103.

Τα «σπάει» ο Κρητικός αγρότης : Λέω σσοι Γερμανούς μολών λαβέ! (2016) [διαδικτυακό]. Διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=64oxS7mlBOY> [Ανακτήθηκε: 08 Δεκεμβρίου 2023].

Τσιτρίδης, Γ. (2020) *Ανακάλυψε τα γλυπτά της πόλης: Κρητικός Μακεδονομάχος και Ιωάννης Πουλάκας* [διαδικτυακό] Διαθέσιμο στο: <https://parallaximag.gr/featured/anakalypse-ta-glypta-tis-polis-kritikos-makedonomachos-kai-ioannis-poulakas> [Ανακτήθηκε: 10 Δεκεμβρίου 2023].

Yunal-Davis, N. (2013) *Κοινωνικό φύλο και έθνος*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Χαλκιά, Α. (2012) «Η κοινωνιολογία της σεξουαλικότητας, οι αρρενωπότητες και ο έμφυλος Δεκέμβρης» στο Αποστολέλλη, Α. και Χαλκιά, Α. (επιμ.) *Σώμα, φύλο, σεξουαλικότητα: ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα*. Αθήνα: Πλέθρον, σ. 215-249.

Χαμηλάκης, Γ. (2012) *Το έθνος και τα ερείπιά του: αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.

Ξενόγλωσση

Bickes, H., Otten, T. and Weymann, L. C. (2014) “The Financial Crisis in The German and English Press: Metaphorical Structures in The Media Coverage On Greece, Spain And Italy”, *Discourse & Society*, 25(4), pp. 424–445.

Chalánioná, D. (2013) “Turn the Other Greek. How the Eurozone Crisis Changes the Image of Greeks and What Visual Representations of Greeks Tell Us about European Identity”, *Perspectives*, 21(1), pp. 5–41.

Collier, S. J. and Ong, A. (2005) “Global Assemblages, Anthropological Problems” in Ong, A. and Collier, S. J. (eds.) *Global Assemblages: Technology, Politics, and Ethics as Anthropological Problem*. Malden MA: Blackwell Publishing Ltd, pp. 3-21.

Connell, R. W. and Messerschmidt, J. W. (2005) “Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept”, *Gender and Society*, 19(6), pp. 829–859.

Eriksen, T. H. (2004) “Traditionalism and Neoliberalism: the Norwegian Folk Dress in The 21st Century” στο Kasten, E. (ed.) *Culture as Property*. Oxford: Berghahn, pp. 267-286.

Galemba R. B. (2008) “Informal and Illicit Entrepreneurs: Fighting for a Place in the Neoliberal Economic Order”. *Anthropology of work review: AWR*, 29(2), pp. 19-25.

Hilgers, M. (2011) “The Three Anthropological Approaches to Neoliberalism”, *International Social Science Journal*, 61(202), pp. 351-364.

Herzfeld, M. (2011), “Crisis Attack: Impromptu Ethnography in the Greek Maelstrom”, *Anthropology Today*, 27, pp. 22-26.

Herzfeld, M. (2013), “The European Crisis and Cultural Intimacy”, *Stud Ethn Nation*, 13, pp. 491-497.

Herzfeld, M. (2022) *Subversive Archaism: Troubling Traditionalists and the Politics of National Heritage*. Durham: Duke University Press.

- Hobsbawm, E. (1998) "The Nation and Globalization", *Constellations*, 5, pp. 1-9.
- Holloway, J. (1994) "Global Capital and the National State", *Capital & Class*, 18(1), pp. 23-49.
- Jessop, B. (2002) "Globalization and the National State" in Aaronowitz, S. and Bratsis, P. (ed.) *Paradigm Lost: State Theory Reconsidered*. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 185-220.
- Kalantzis, K. (2012) "Crete as Warriorhood: Visual Explorations of Social Imaginaries in 'Crisis'", *Anthropology Today*, 28(3), pp. 7-11.
- Kalantzis, K. (2015) "'Fak Germani': Materialities of Nationhood and Transgression in the Greek Crisis", *Comparative Studies in Society and History*, 57(4), pp. 1037-1069.
- Kalantzis, K. (2016) "Proxy Brigands and Tourists: Visualizing the Greek-German Front in the Debt Crisis", *Vis Anthropol Rev*, 32, pp. 24-37.
- Kalb, D. (2023) "Double devaluations: Class, Value and The Rise of the Right in the Global North", *Journal of Agrarian Change*, 23(1), pp. 204-219.
- Lambevski, S. A. (1999) "Suck My Nation - Masculinity, Ethnicity and the Politics of (Homo)sex", *Sexualities*, 2(4), pp. 397-419.
- Messinis, A. [aris.messinis] (2018) "Clashes during a protest against the agreement reach by Greece and FYROM for the name Macedonia" [Photography]. Instagram. https://www.instagram.com/p/BngAwMQhV-t/?utm_source=ig_embed_loading&img_index=6 [Accessed: 10 December 2023].
- Mosse, G. L. (1985) *Nationalism and Sexuality: Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*. Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Nagel, J. (1998) "Masculinity and Nationalism: Gender and Sexuality in the Making of the Nations", *Ethnic and Racial Studies*, 21(2), pp. 242-269.
- Narotzky, S. (2020) "Introduction: Grassroots Economics in Europe" in Narotzky, N. (ed.) *Grassroots Economies: Living with Austerity in Southern Europe*. London: Pluto Press, pp. 1-22.
- Norris, P. and Inglehart, R. (2019) *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ong, A. (2007) "Neoliberalism as a Mobile Technology", *Transactions of the Institute of British Geographers*, 32(1), pp. 3-8.
- Randeria, S. (2007) "The State of Globalization", *Theory, Culture and Society*, 24 (1), pp. 1-33.